

Мельничук А.Л., к.г.н., доц., Мельник Т. В., студ., Шуляр В. В., студ.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РОЗВИТОК ТЕРИТОРІЇ БІЛОГІРСЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ НА ВИЗНАЧЕНИХ ІСТОРИКО- ГЕОГРАФІЧНИХ ЗРІЗАХ

Ключові слова: історико-географічний зріз, просторові трансформації, розвиток території.

Пізнання особливостей функціонування територіальних систем сформованих у наслідок людської діяльності пов'язане із з'ясуванням виявлення генетичних рядів розвитку його основних складових. Для всебічного аналізу природи, населення, господарства, їх взаємодії на конкретній території впродовж певного періоду часу застосовують, зокрема, метод історико-географічних зрізів.

Постановка проблеми у загальному виді та її зв'язок з важливими науковими завданнями. Виявлення загальних закономірностей формування систем природокористування, територіальної організації суспільства, екологічних ситуацій потребує, зокрема, розкриття особливостей їх становлення та трансформації на різних етапах розвитку. Виявлення історико-географічних зрізів суспільного розвитку низового адміністративного району дозволить обґрунтувати стратегію її розвитку у майбутньому.

Аналіз основних досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Дослідження особливостей розвитку суспільно-географічних об'єктів та їх основних компонентів у розрізі історико-географічних зрізів в Україні представлені в працях О. Афанасьєва, К. Воблого, Я. Дашкевича, Ф. Заставного, І. Зільбермана, І. Ковальчука, М. Крилова, В. Круля, С. Романчука, С. Рудницького, О. Шаблія та ін.

В своїх публікаціях вони виклали підходи до історико-географічних досліджень території, здійснили історико-географічний аналіз становлення та розвитку господарських комплексів, трансформації системи природокористування, системи розселення населення, міграційних процесів тощо на загальнодержавному та регіональному рівнях. Нереалізованим залишається загальновизнане виділення історико-географічних зрізів суспільного розвитку низових адміністративних районів із визначенням основних трансформацій суспільного розвитку в їх межах.

Дослідження формування та розвитку просторових елементів людської діяльності низового адміністративного району у розрізі основних історико-географічних зрізів має на меті здійснити аналіз його трансформації з позицій діахронічного підходу.

Було поставлено та вирішено наступні **завдання**: визначити основні історико-географічні зрізи суспільного розвитку на території України та дати характеристику визначальних особливостей трансформацій у їх розрізі.

Основна частина.

Основною відмінною рисою одного зрізу від іншого, на нашу думку, є суттєва перебудова системи взаємозв'язків у системі життєдіяльності. Провідними чинниками кардинальних трансформацій системи зв'язків суспільно-географічного комплексу виступають особливості розвитку ландшафтів та їх структури, технологічний та науково-технічний прогрес, етнокультурні особливості побудови систем життєдіяльності.

За критерії виділення історико-географічного зрізу ми прийняли флуктації процесу опанування людиною території дослідження, державних та етнічних меж і кордонів; суттєві зміни у системі природокористування та антропогенного перетворення навколишнього природного середовища; демографічні переходи від одного типу відтворення населення до іншого; трансформації господарської структури, які ведуть до перебудови усієї системи просторових зв'язків територіальних комплексів; просторові трансформації культурного середовища на території дослідження [1].

Найбільш загальними історико-географічними зрізами розвитку Білогірського району Хмельницької області ми вважаємо [за 1]:

I. Початок формування суспільного простору (до V - IV тис. до н.е.);

II. Утвердження відтворювального типу господарства (V - IV тис. до н.е. – VI - VII ст. до н.е.);

III. Політико-географічна організація суспільства (VI - V ст. до н.е. - VIII ст. н. е.);

IV. Формування внутрішньодержавних регіонів та посилення зв'язків між ними (IX - XV ст.);

V. Утвердження національно ринку (XVI - XVII ст.);

VI. Демографічне зростання та зародження індустріального виробництва (XVIII - поч. XX ст.);

VII. Утвердження індустріально-аграрного типу господарського розвитку (30-ті - 90-ті рр. XX ст.).

1. Початок формування суспільного простору України (до V - IV тис. до н.е.). На першому етапі сформувались близькі до сучасних природні умови розвитку суспільства, відбувається початковий етап заселення території людиною нашого виду, виникають господарські та культурні територіальні зв'язки, здійснюється достатньо помітний тиск системи життєдіяльності людини на навколишнє природне середовище. В останнє зледеніння на території України на території хмельницької області півночі у фауні переважали великі стадні тварини. В таких умовах сформувалось первісне суспільство мисливців на мамонта. Для них були характерними парні сім'ї, в якій виховували 5-7 дітей та патріархат. Сім'я жила на території общини (2-5 сімей) та в господарському плані залежала від неї. Общини, в межах яких відбувався обмін шлюбними партнерами утворювали племена (до 500 осіб). Племена формували певні етно-культурні спільноти – протоетноси із власними територіями існування. Чисельність населення, його спосіб життя напряду залежали в цей час від навколишнього природного середовища. Більшість знайдених на території Білогірського району знарядь праці цього періоду знаходять на крутих берегах Горині (в районі сіл Тихомель, Старики, Суховоля, Залужжя), на її притоках – Полкві, Тростянці. Їх поселення зафіксовано в районі сіл Миклаші, Кащенці, Коритне, Вікнини, Переросле, Хорошів, Боровиця, Сивки, Ставищани. На стійбищах переважно знаходять великі, переважно рубаючі, кам'яні знаряддя для полювання. В поселеннях знайдено гірський кришталь, морські раковини, вохру, бурштин, що свідчить про контакти дуже віддалених в просторі общин [3, с. 8].

В період, коли людина на теренах сучасної України жила із полювання та збиральництва, було покладено початок соціологізації ландшафту – просторові зв'язки в його межах збагатились пов'язаними з людською діяльністю: розселенськими, культурними та іншими. Найбільший вплив на подальший суспільний розвиток аж до нині, мало формування культурного середовища.

2. Утвердження відтворювального типу господарства (V - IV тис. до н.е. – VI - VII ст. до н.е.). На території району елементи землеробства були характерними для життєдіяльності представників Буго-Дніпровської археологічної культури. У північній частині району з поселеннями поблизу озер і струмків розвивалося примітивне мотичне землеробство. У районі сіл Кащенці, Сивки, Хорошів до цього часу відносять знахідки кремінних серпів. Різноманітній глиняний посуд найчастіше траплявся дослідниками у неолітичних похованнях поблизу сіл Сивок, Кащенець, Ставищан, Коритного, Вікнин, Шельвова, Шекеринець, Перерослого. Було виявлено гончарну майстерню в багатому на глину селі Надишень. Аграрна економіка утвердилась на території району у V-IV тис. до н.е і пов'язана із життєдіяльністю представників Трипільської археологічної культури (виявлено поселення в районі Білогір'я, Залужжя, Лепесівки. Ямполя) [3, с. 9 – 11]. Жили з вирощування пшениці, ячменю, розведення ВРХ, кіз, овець, свиней. Будували глинобитні прямокутні будинки, стіни білили та

розмальовували. Поступово освоїли усі придатні для орного землеробства ґрунти від Карпат до Дніпра. Будували глинобитні прямокутні будинки, стіни білили та розмальовували. Порівняно із попереднім періодом просторові суспільні зв'язки ускладнились [1]. Активно зводився ліс, природна рослинність змінювалась сільськогосподарськими культурами, формується мережа поселень типова для річкових цивілізацій, яка на довгий період визначатиме особливості розселення населення, основним для сучасного часу стало започаткування аграрного господарства, яке залишається одним з провідних і у сучасній економіці України, і визначило трансформацію інших складових суспільного розвитку, насамперед культури та духовної сфери [4].

3. Політико-географічна організація суспільства (VI – V ст. до н.е. - VIII ст. н. е). Першою грандіозною наддержавою Центральної Європи стало Царство Сколотів Поблизу поселень поблизу с. В'язовець і с. Воробіївка знайдено поселення, які належали до скіфського періоду. Поселення черняхівців зафіксовано в околицях Білогір'я, Варивідок, Коритного, Шельвова, а також відоме поселення біля с. Лепесівки (Уже перші розвідки під Лепесівкою, здійснені експедицією Інституту археології АН УРСР, виявили одну з найпримітивніших ознак цього сельбища – високо розвинуте гончарне виробництво). Їхні поселення розміщувалися на схилах берегів річок і складалися із багатьох окремих дворів Основу господарства в черняхівців складало землеробство, набувають розвитку ремесла. На поселенні біля с. Лепесівки археологи знайшли виразний речовий матеріал, найрізноманітніший ліпний і круговий посуд. Багаті волинські землі, південну частину яких нині займає Білогірський район, у VII ст. заселяло словянське плем'я дулібів Політична організація простору зокрема зафіксована у просторі тут укріпленими кордонами-валами. Перший з них починається в Кашенецькому лісі і тягнеться аж до «муніївського замчиська», другий бере початок у лісі поблизу с. Воробіївки, йде до с.Норилова і далі на захід .[3, с. 13 – 21]. У цей час регіон став частиною потужних державних утворень – Царства Сколотів і Антського царства.

4. Інтенсифікації зв'язків регіонів (IX – XV ст.) Давньоруська держава – найбільша у Європі – об'єднувала більше 20 народів. Значним був соціально-економічний розвиток території України і у часи Галицько-Волинської держави та у підупадання під владу Литви. Система розселення мала чіткі риси річкової цивілізації. На річках – основних транспортних артеріях – виникали основні міста: торговельні, а пізніше і ремісничі центри. Навколо них виникали менші поселення – містечка (городища) – як центри землеробства, мисливства, рибальства, які у свою чергу були пов'язані із хуторами у два-три двори. Територія Білогірського району була межовою між Київським та Волинським князівствами. В різний час була окраїною того чи іншого князівства (переважно Київського). Виняткове вигідне положення на торговельних шляхах, що зв'язали Київську землю з Західноукраїнськими призвели до швидкого розвитку мережі поселень. Край потрапив під вплив так званих Болхівських міст – поселень з високим рівнем розвитку торгівлі,

які намагались рівновіддалитись від Києва, Галича та Володимира, з метою отримати найвищий зиск від розвитку торгівлі. У краю проживало як слов'янське населення так і представники степовиків, формувалась мережа поселень з обороною функцією. Найдавніше розселення регіону якраз найчіткіше фіксується на Верхній Горині. Зокрема за С. Демидком [5] у напрямі з Вишнівця на Тихомль виділені дві агломерації городищ та поселень. У районі Тихомля (шість селищ, два городища) середня відстань між населеними пунктами у групах – 1,4 км, між групами – 7,5 км. Більшість пам'яток розташована по берегах Горині (65 %). Виділились спеціалізовані сільськогосподарські регіони. Білогірський район належав до району орного землеробства у Лісостепу з основною сільськогосподарською культурою пшеницею. Зберігають своє важливе значення у господарському комплексі промисли – насамперед, бджільництво, мисливство, рибальство, збиральництво. Значного розвитку набуло ремесло – металургія та обробка заліза, будівельна справа, гончарство, столярство.

На даному історико-географічному зрізі отримала розвиток система розселення населення. Це час інтенсивного перетворення навколишнього природного середовища. У розвитку господарського комплексу найважливішим став розвиток ремесел та становлення чисельних його центрів. Адміністративний устрій Київської Русі базувався на етногеографічних особливостях населення і в основних рисах визначає сучасну етнографічну карту України. Основними трансформуючими суспільний розвиток особливостями стали його спрямованість у загальноєвропейському контексті та виникнення спеціалізації господарського розвитку, які призвели до інтенсифікації внутрішніх зв'язків населення, консолідації нації.

5. Утвердження національно ринку (XVI - XVII ст.). Внаслідок Визвольної війни 1648-1654 р. склались передумови для ефективного суспільного розвитку України. У сільському господарстві почали перемагати рентні відносини над відробними. Провідну роль у господарському комплексі продовжувало відігравати хліборобство. Почали інтенсивно впроваджувати сівозміну, удобрення ґрунтів гноєм, попелом, торфом, дотримувались чотириетапної сезонної оранки. Лісостепова сільськогосподарська зона спеціалізувалась на вирощуванні пшениці, вівса, гречки, коноплі, ВРХ, овець. До кінця XVII ст. сформувалась торговельна інфраструктура. Густа мережа базарів, торгів, ярмарків сприяли зміцненню торгових зв'язків між селом і містом, господарськими районами країни. Ярмарки мали загальноукраїнський характер, що обумовлювало зміцнення зв'язків між українськими землями. Розвиток товарного сільського господарства, промислового виробництва призвело до формування національного ринку. У другій половині XIV на території сучасного селища Білогір'я оселилося багато поляків. Воно отримало назву Ляхівці. Перша письмова згадка про нього пов'язана із 1441 роком. З 1569 року Ляхівці в складі Волинського воєводства належали Речі Посполитій. 1583 року їм

надається магдебурзьке право. В містечку регулярно проводяться торги та ярмарки, сформувалась потужна торговельна інфраструктура – крамниці, пекарні, заїжджі двори, шинки, територія для ярмарку. Удосконалюються шляхи сполучення через річку Горинь, біля Гайдацької (Мокрої) Волі з Базалією, а також через село Жижниківці і далі, на Окріп та на Ізяслав. Пожвавлюється рух між Ляхівцями і Острогом через Ямпіль.[3, с. 34] Майже кожна родина займалася прядінням і ткацтвом з використання місцевої сировини – конопель та льону. Поширеним видом промислу, відомими у краю з неоліту залишалось гончарство. Існували на території Білогірського району ковальство, теслярство, обробка каменю, гутництво, смоловаріння, добування дьогтю, крейди, деревного вугілля, поташу, торфу, який був основним видом палива для жителів регіону.

6. Демографічне зростання та зародження індустріального виробництва (XVIII - поч. XX ст.). У XVIII – на початку XX ст. в Україні відбувається демографічний вибух. Підвищення продуктивності праці, переважання аграрного виробництва обумовили різке зростання кількості жителів на території України. Внаслідок реформ на селі 1848 та 1861 рр., Столипінської реформи 1910 р. в Україні відбулось зростання товарного, підприємницького виробництва на селі. У кінці XIX ст. в Україні розпочалась індустріалізація [6]. Їй передував промисловий переворот, який забезпечував розвиток промислового виробництва з мануфактурного. На Поділлі вони реалізовувались повільно та неефективно. У Білогірському районі промисловий переворот був пов'язаний з будівництвом нечисленних підприємств та збільшенням площ під технічними культурами. Більшість поміщицьких земель на Ляховеччині була зайнята цукровим буряком, житом, ячменем. Внаслідок індустріалізації у Ляхівцях і Ямполі функціонували два державні млини на р. Горинь, цегляний завод, торфопідприємство, меблева артіль, два підприємства з виробництва крейди. З формуванням мережі залізниць в країні пов'язана поява залізничних станцій у Суховолі та Лепесівці [7].

Незважаючи на істотне економічне зростання району в XIX – на початку XX століть, залежність її від чужих держав України не дозволила вирішити проблему становлення економіки промислового типу. Галузева структура промисловості залишалась однобокою, мала характер типовий для колоніальних територій. В Білогірському районі в XIX – на початку XX століття докорінних якісних змін не відбулось, індустріалізацію завершено не було.

7. Утвердження індустріально-аграрного типу господарського розвитку (30-ті - 90-ті рр. XX ст.). У радянський період існування територія району набула сучасної конфігурації. Сформувалась сучасна система розселення населення. Провідне місце в господарському комплексі зайняло матеріальне виробництво. Найзначнішими чинниками, які стримували розвиток району в радянську добу. Нова індустріалізація в районі пройшла в 30-х роках XX ст. До 1940 року підприємства місцевої промисловості, на

яких було зайнято понад 90 робітників, випускали продукцію на суму 3,8 млн. крб. В 1940 році побудовано лікарню на 75 ліжок, в якій працювало 3 лікарі, 30 чоловік середнього і молодшого персоналу. 1946 року село перейменовано на Білогір'я. До 1970-х років відбувається укрупнення колгоспних господарств. В околицях Білогір'я відкрито торфовидобувну дільницю, збудовано цегельний завод, який виробляє на рік 8 млн. штук цегли, ремонтно-механічний завод, який спеціалізувався на виробництві запчастин для сільськогосподарських машин. З 1960 року Білогір'я отримало статус смт. Тут функціонували районне об'єднання «Сільгосптехніка», об'єднання «Міжколгоспбуд», комбінат побутового обслуговування, райхарчопромкомбінат, рембуддільниця, районна електростанція, хлібозавод, хлібоприймальний і бурякоприймальний пункти.

Таким чином, виділені нами історико-географічні зрізи передають основні трансформаційні особливості суспільного розвитку на території району, та дають основу для більш повного розуміння особливостей розвитку сучасного суспільно-географічного комплексу країни та її регіонів, розробки політики та стратегії регіонального розвитку.

Висновок. Проведене виділення історико-географічних зрізів та обґрунтування визначних для них трансформацій історико-географічних зрізів може бути основою для виділення відповідних історико-географічних зрізів інших територій. Важливе його врахування також для розробки та впровадження стратегії суспільного розвитку району, регіональної політики держави.

Список літератури

1. Жекулин В.С. Историческая география: предмет и методы / Жекулин В.С. – Л.: Наука, 1982. – 224с.;
2. Мельничук А.Л. До питання формування східної межі європейського суспільства / Мельничук А.Л. // Розвиток географічної думки на півдні України: проблеми і пошуки: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю Мелітопільського відділу Українського географічного товариства (27 – 28 вересня 2006 року). Мелітополь: “Видавництво Мелітополь”, 2006. – с. 116 – 122;
3. Кадук І. П. Край білих гір. До 85 – річчя утворення Білогірського району (1923-2008) / Кадук І. П. – Шепетівка, 2008. – 285 с.;
4. Мерперт Н.Я. Об этнокультурной ситуации IV-III тыс. до н.э. в циркумпонтийской зоне / Мерперт Н.Я. // Древний Восток, этнокультурные связи. – вып. LXXX. – М.: Наука, 1988;
5. Демидко С.Ю. Освоєння межиріччя Горині і Південного Бугу в XI – XIII ст. / Демидко С.Ю. // Велика Волинь: минуле і сучасне: мат. Міжнар. наук.-краєзнавч. конф. (жовтень 1994 р.). – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 446 – 449;
6. Лановик Б.Д., Р.М. Історія господарства: Україна і світ: Підручник / Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. – К.: Вища школа, 1995. – 480 с.;
7. Теодорович Н. И. Историко-статистическое

описание церквей и приходов Волынской епархии / Теодорович Н.И. – Т. 2. – Почаев, 1889. – 1120 с.

Мельничук А.Л., Мельник Т.В., Шуляр В.В.. Розвиток території Білогірського району Хмельницької області на визначених історико-географічних зрізах.

У статті виділено історико-географічні зрізи формування та розвитку Білогірського району Хмельницької області. Виявлено основні просторові трансформації на кожному з них. Зміни суспільно-географічного комплексу району передано крізь призму провідних суспільних процесів: системи природокористування, розселення населення, господарського, політичного та культурного розвитку. Визначено глибину прояву суспільних процесів минулих часів на сучасний суспільний розвиток території району.

Ключові слова: історико-географічний зріз, просторові трансформації, розвиток території.

Мельничук А.Л., Мельник Т.В., Шуляр В.В. Развитие территории Белогорского района Хмельницкой области на определенных историко-географических срезах.

В статье выделены историко-географические срезы формирования и развития Белогорского района Хмельницкой области. Выявлены основные пространственные трансформации на каждом из них. Изменения общественно-географического комплекса района передано через призму ведущих общественных процессов: системы природопользования, расселения населения, хозяйственного, политического и культурного развития. Определена глубина проявления общественных процессов прошлых времен на современное общественное развитие территории района.

Ключевые слова: историко-географический срез, пространственные трансформации, развитие территории.

Melnychuk A., Melnyk V., Shulyar V. Territorial development of Bilohiria district in Khmelnytskyi oblast at distinguished historical-geographical cross sections

The aim of this article is to distinguish developmental historical-geographical cross-sections of Bilohiria district in Khmelnytskyi oblast and to reveal basic spatial transformations at each of them. Changes in the district human-geographical complex is demonstrated through the prism of the leading social processes, namely environmental management system, distribution of population, economic, political and cultural development. The level of past social processes influence on the modern social development is determined.

Keywords: historical-geographical cross-sections, spatial transformations, development of the territory.